

Հոկտեմբերի առաջին օրերին և մեր խակ հաճախորդները, որ վերադառնալով վերջին գերեզմանը բաժնորս ընթացքում էր, կանոնական պեղումի ձևով արված ընթացքով, 1, 10 մեղր խորություն մեր հանդիպեցանք կոմսիայի մեր, և նրանք 1, 76 կամ 80. ըստ վերադառնալով ընթացքում մարդու՝ 40-50 տարեկանները, և 100 տարեկան առաջին հինգ Պաշտոնատար թիվի հարյուրամեները կոմսիայի պեղումներում ընթացքում փառքում են, մանապես գտնելը, որոնք վարի ծնունդ ամբողջ մնացած է, և ամբողջ տեղանքները կը պահեն՝ քան ի տեղի երկաթը:

Արդ միևնույն կերպով ու մանապես ալ կոմսիայի 25 տարեկանները հետադարձությամբ իրարու վրայ բաղադրանքներ կան, այս կոմսիային ու տակը, ու վրան բաղադրանք չի դրուողները:

Ի՞նչ ըստուր և ուրեմն. իրոք Տեղան կոմսիայում և բե ուրիշի. Շիրիմը իրեն և առերկայ, և առերկայ մեջ այս կոմսիայի գտնուողները: Երբ իրենք չեն, ըստ է բե կամ կոմսիայի կամ էլ միևնույն պեղումները ուրիշ մեր բաղադրանք են հոն: Առաջինները չեն կրնար ընել, և երկրորդները ըստ ընթացքի պիտի գիտցուներ ու տեղ մեր պիտի չիշատակուներ:

Միայն կոմսիայի մարմնի տեղափոխում ընթացքում կը պատմուի և կը վերադառնա:

1. Երկրակաթի Միտիարիան Հ. Մատթեոս, որմե առած են ջրաժիլ և յաջորդ պատմիչներ:

2. Տեղան կոմսիայի թուղթեր կը վերադառնան:

3. Լուսարեան Հայր մեր կը վերադառնան:

Բայց 1. Mr. Fèriol գաղղ. դեսպան իսկ առ Ս. Պապե տեղեկագրին մեջ բան մեր ըստ:

2. Երբ Յիսուսները, որոնք կը վերա-

դառնան տեղափոխութեան գործը, չեն ըստ բան մեր իրենք վերադառնալով մեջ:

3. Ժամանակակից ուրիշ պատմիչներ, ճշմարիտի, Արևիկացի, Տիրացուն և այլն չեն յիշատակեր, հակառակ որ կեանքը ու մարտիրոսութիւնը և բաղադրանք կը պատմեն:

4. Էլ միևնույն կը պեղեն՝ որ հոն ընթացքում է. ի մեջ այլոց Օրմանան՝ որ ընկողմից տեղափոխութեան առաջինները: Պեղումն օրն ալ ներկայ Տիրացուն կը պեղեն՝ բե իրենք առաջիններն և Ստանա՝ նապարհ մեջ, և հոն պիտի գտնուի մարմինը:

Պիտի խնդրի՝ որ հաճիք ուսումնասիրութիւն մեր ընել և մեզ դրկել առերկայ պիտի:

Երկրակաթի մեր Զեղ

† ՅՈՒՆ. ԵՊ. ՆԱԶԻԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն

Ս. Ղազար, 25 Մարտի 1923

Արմիայի տեղի և Գերա. Տեղ

Ուրախութեամբ միայն կընայի ընդունել Զեղ հրամանը, որ ինձ գեղեցիկ առիթը կու տար՝ փոքրիկ օժանդակութիւնս բերելու Երաննիւոյն կոմսիայի սուրբ ու կերպ ստուգութեան գործին, ի մեծարանք Զեղ կամայ և ի պատիւ վերջին Ստան ծոյ: Եւ ահա կը հաղորդեմ Զեղ արդիւնքը:

Այդ խնդրոյն յաջող լուծման համար կը բաղադրի տեղանքը բնագիտութեամբ՝ Մատթեոս ճշմարիտներն (եթէ տարբեր է ի ստորեւ յիշածն), Երկրակաթ Արևիկացու, Գերաճու Երկրակաթու, ճամփի օղուն Յաւերայ և այլոց՝ զորս կը թուէք, և որոց օրինակները կը պակասին մեր վանագ մէջ: Իսկ Երկրայ գիտութիւնը չեն

ներերը ինձ աւելի մօտէն ծանօթանալ աւտոնց:

Սակայն ինձ համար բաւական էր նաև գիտնալ՝ թէ ինչ է աղոնց տեսութիւնը նշխարաց փոխադրութեան աւանդութեան նկատմամբ. և այդ կարեւորագոյն կէտը Գոռը արդէն հաճեցաք տեղեկացնել ինձ, ինչ որ դիւրացուց գործս:

Հարկ էր խուզարկել նաև վանացս յիշատակարանները: Քննեցի և գտայ երկու կարեւոր գրութեաներ միայն. մին՝ «Վկայարանութիւն» մը, առանց անուան հեղինակի. և միւսը՝ Միաբանութենէս Հ. Մատթէոսի շարադրած յայտնի գործը: Ասոցմէ գատ ուրիշ պիտանի յիշատակագրաց չհանդիպեցայ, չհաշուելով երրորդ մը՝ զոր պիտի տեսնենք:

Այդ երկու աղբիւրներն արդէն բաւական նիւթ հայթհայթեցին ինձ, խառնելու քեր տուած անհրաժեշտ տեղեկութեանց հետ, և որոշ եզրակացութեան մը յանգելու համար: Եւ կը համարձակիմ ըսելու՝ թէ Երանելոյն նշխարաց խնդիրն արդէն ըստ բաւականի լուծուած կը կարծեմ այս էջերուն մէջ:

Այս հետեւութեան դեռ չհասած, տեսնենք ու քննենք նախ յիշեալ աղբերաց հանգամանքն ու արժէքը, և ապա եզրակացնենք:

Գ

1. — Առաջին ու կարեւորագոյնն է երանելոյն «Վկայարանութիւնը», որ կը գտնուի օրինակուած Նահատակի հարազատին՝ Երեմիայի «Գիրք պատմութեանց» կոչուած նոտագիր աշխատութեան մէջ. նոյնպէս կատոնի խրատուց հետ, գաղափարուած՝ առանց թուականի՝ 1750ի օրինակէ մը: Զայս ամբողջութեամբ պիտի դնեմ ի ստորև:

Երեմիա, երեց եղբայր Կոմիտասայ, ասոր նահատակութենէն 12 տարի յառաջ վախճանեցաւ. և յայտնի չէ՝ ո՞վ է Վկայարանութեանը գրիչը, զոր Անանուն կը կոչեմ, և որ գուցէ մին է Երանելոյն

ծանօթ կենսագրիւրէն, որոց գործերը չուներիմ ի ձեռին: Բայց ժամանակի անցից ամենամանր տեղեկութիւններէն, մարտիրոսութեան պատմութեան, թուականաց ու խօսակցութեանց աշխոյժ և մանրամասն նկարագրէն յայտնի է՝ որ գրիչը ժամանակակից և ականատես ոմն էր, և լաւ տեղեկ ամէն բանի: Ասոր համար երբ կը յիշատակէ քրիստոնէից կրած հաւածանքը՝ Եր. Կոմիտասայ մահուանէն յառաջ, առաջին դէմքով կը խօսի՝ այսպէս. «Եւ յայնժամ եղաք ծանակ և նախատինք այլ ազգաց և ամենայն քրիստոնէից... Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մեղոց»: Ուրեմն ինքն ալ ներկայ ու մասնակից էր իր ակնարկած դժբախտութեանց՝ «յայտ սառուցեալ և ցամաքեալ, բազմալիշտ և դժեհա ժամանակիս»: Եւ սրտին դառնութենէն կը կըշտամբէ Հայոցմէ ուրացողները, որոնք շատ աղետից պատճառ եղան: Հետեւաբար իմ յիշատակարանաց մէջ լաւագոյն և ամենէն վստահելին է այս:

Արդ՝ այս քաջատեղեկ վկայն կը պատմէ Երանելոյն զլիապատմի ի «Պարմաք զափի»: Յետոյ անոր ազգականը կը խնդրեն ամիրայէն Թաղել մարմինը, զոր թշնամիք ընդ հակառակն կը պահանջէին ծովը ձգել: Ամիրայն կը զիջանի ազգականաց և Թաղման հրաման կու տայ: Քրիստոնէից մեծ բազմութիւն մը, որոց հետ նաև Յոյնք իրենց քահանաներով, կը տանին զՎկայն Ս. Աստուածածնի դուռը, ուր Յովհաննէս պատրիարքը, զլիապոր պատճառ անոր նահատակութեան, կը մերժէ դազաղ տալ ու Թաղման կարգը կատարել: Բայց «Երկուդածք բռամբ առին, կ'ըսէ, և եդին անդ ի դազաղի»: Իսկ Թաղման մերժումը «լուսալ Յունաց պատրիարքն, հրաման ետ մետրոպօլտաց և քահանայից իւրոց, որք եկին զկիլ սուրբ մարմնոյն խնկօք և մոռեղիւնօք և անուշաոտ բուրմամբք, քաղցր եղանակօք, սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և երգօք հոգեորօք: Եւ մինչ Թաղէին Հայք» երգէին Յոյնք. զոր եղին պատուով ի գերեզմանս

Հայոց որ կոչի Պալլաքը՝ Յորմէ բազում նշանք և հրաշք լինին յայտնապէս ի տաւ պանէ սրբոյն առ անտառէսս, ի պէսպէս ցաւազնեալս և ի նեղեալս, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտեանս. ամէն»։

Հոս կ'աւարտի վկայաբանութիւնը և կը յաջորդէ գովեստ մը. որով նշխարաց փոխադրութիւնն անծանօթ էր պատմչիս, որ կը ներկայացնէ աղոր հակառակ տեսութիւնն՝ իմ այս ընտելեան մէջ։

2. — Զեղքիս ներքե ունիմ նաև համոտ « Ժամանակագրութիւն Մաղաքեայ Ճէվահրեան » , որ կը հասցնէ մինչև 1697 թուականը , շեղագիր օրինակութեամբ ուրիշ գրչի մը : Ի վերջ հաստորին կ'ազուցուին գոյգ մը թերթեր, որոց գլխին գրուած է. « Այս է բուն ձեռագիր տիրացու Մաղաքեայ » . և մէջը ըսնի մը թերի ծանօթութիւններ, յորս նաև այս. « Ի մէջ գիշերի կոխեն զտուն տէր Կումիտասին, որ կամէին զդուռն կոտորել. իշանէ առաջի նոցա. Զինչ կամիք, ահա ես, զնամք ընդ ձեզ : Կոխեն և զտուն Մկրտչի և ոչ գտանեն զնա » . և այլն :

Սյաչափ է ամորոշ ու միակ տեղեկութիւնը՝ Նահատակին վրայ, անգուտ մեր խնդրոյն համար :

3. — Առաջնոյն չափ կարեւոր է, իբր աղբիւր նշխարաց փոխադրութեան աւանդութեան, և ասոր արժէքը ճշդելու համար, նաև Մխիթար Արքայի աշակերտ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացույ գործը, « Պատմութիւն վարոց և նահատակութեան երանելոյն Կոմիտասայ ըստնային », գրուած յամին 1744, որ է նահատակութենէն 37 տարի վերջ : Եւ զոր հաւաքեր է, ըստ իւր վկայութեան, թերի պատմութիւններէ. մին՝ « ի սրովբէսփայլ սրբոյն (Փրանկիսկոսի) կարգէ կրօնաւորեալ Հարց անտի » որ ի Կ. Պոլիս կը ընակէին, այն է Հ. Յակինթոս. և « երկու այլքն՝ ի դպրաց ոմանց յազգէս մերմէ ի Կ. Պոլիս եղելոց ճոխադոյն ըսն զայն առաջինն էին զընալը », զորս իրարմով կը լրացնէ. նոյնպէս « և յայլոցն զընեղ հատընտիր եղեալ » :

Արդեօք « երկու դպիրքն » Երեմիա և Մաղաքիս էին՝ թէ ուրիշներ, յայտնի չէ, թէև այդպէս հաւանական կը թուի. վասն զի Հ. Ալիշանի եւս անծանօթ են այդ շրջանէն՝ ուրիշ գրողներ ժամանակի անցից վրայ՝ :

Ունեցեր է նաև բերանացի վկաներ, « յորս էր մանաւանդ պատուական Հ. Եղիա վարդապետն », որ նահատակութեան ժամանակ ի Կ. Պոլիս գտնուեր է, և որ ինքն ալ ականջալուր՝ և ոչ ականատես վկայ մ'է Նահատակին թաղման պարագայից, որուն հայ եկեղեցականներէն ոչ ոք ներկայ էր, կ'ըսէ քիչ յետոյ նոյն ինքն Հ. Մատթէոս : Հետևաբար իւր գործը, քաղուած տկար աղբիւրներէ, պատմականօրէն տկար կը մնայ :

Երանելոյն մարմնոյ մասին Հ. Մատթէոսի գրածն է այս : Անոր թշնամիք կը խնդրեն դատաւորէն՝ ծովը նետել մարմինը, որպէս զի չմեծարուի հաւատացեալներէն : Բայց դատաւորը կը մերմէ խնդրը, և ըստ բաղձանաց բազականաց հրաման կու տայ թաղման : Դազաղին, կ'ըսէ, « միայն աշխարհականաց բազմութիւնը հետեցան, որք բռամբ ատին զգազաղան ի տեղովէն. վասն զի ժամակոչըն նոցա (Հայոց) զդազաղան տալ երկնչէին : Եւ լուեալ զայս Յունաց պատրիարքին, հրաման ետ մետրապոլիտացն իւրոց և քահանայից բազմութեան երթալ ի Թաղումն : Եւ նոցա եկեալ խնկօց և ամենայն զարդուք եկեղեցւոյ, զհանդէս թաղման Երանելոյն սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և քաղցր եղանակօք երգոց կատարէին : Եւ յուղարկաւորեալ տարան զմարմին նորա ի գերեզմանատեղին Հայոց . և անդ ի սեպհական շիրմի տոհմի նորա ամփոփեալ հանգուցին՝ ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ » :

Այս բոլոր կտորը բառ առ բառ առած է Հ. Մատթէոս անանուն վկայաբանէն՝ զոր տեսանք վերև՝ 1 համարին մէջ : Եւ

տոյ կը շարունակէ ուրիշ անձանօթ աղ-
բիւրէ. «Այլ զպատուական զուխ նորա
Յոնք առին և յեկեղեցի իւրեանց եղին:
Բայց դեսպանն Ֆրանկաց օղբոժս մատու-
ցեալ պահպանապետի դրան քաղաքին,
որ է ի կողմն Հայոց դամբարանոցին,
եհան ի գերեզմանէ անտի զգանձն անգին՝
զպատուական նշխար մարմնոյ երանելոյն:
Էառ և զզլուխն ի Ռունաց, ընծայս
սալով եկեղեցւոյ նոցա. և այնպէս զլիովն
հանդերձ ի Ֆրանսիա առաքեաց, ուր մե-
ծաւ պատուով պահի մինչև ցայսօր: Եւ
որք սերտ հաւատով յայց ելանն սրբա-
զան նշխարաց նորա, կատարէ Աստուած
զհայցուածս նոցա բարեխօսութեամբ փա-
ռաւորեալ վկային»:

Հ. Միքայէլ Չամչեան՝ տէր Կոմիտասի
նահատակագրութեան մէջ ճշդիւ հետեւած
է Հ. Մատթէոսի, առանց յիշելու անոր
անունը. և բնականապէս չենք կարող
համարիլ զինքն և իրեն պէս կրկնողներն
իբր վկայք երանելոյն վախճանին և ու-
կերաց փոխադրութեան:

Գ

Համեմատելով իրարու հետ յիշեալ եր-
կու զլիաւոր աղբիւրները, որ են անանուն
վկայաբանը և Հ. Մատթէոս, և վերջին
յայտնութեան հանգամանքները, կեղծ և
անընդունելի կը գտնեմ նշխարաց տեղա-
փոխութեան համբաւը: Եւ համոզուած կը
հիմնեմ հետագայ պատճառաբանութեանց
վրայ:

1. — Անանունը, որ այնքան մանրա-
պատում է, և նահատակութեան օրը չէ
գրած վկայաբանութիւնը, այլ տարեդարձի
մ'առթիւ ու տարեդարձներու համար, —
ինչպէս յայտնի է վերնագրէն, յառաջաբա-
նէն ու ներդրական վերջաբանէն, — ուստի
և ժամանակ ունեցեր է տեսնելու իմ
նալու ամէն բան, չէ ճանաչեր մարմնոյն
փոխադրութիւնը. որ եթէ ստոյգ լինէր,
պէտք էր գիտնալ ու յիշել: Ընդ հակա-
ռակն. զիտէ և կը յիշէ հրաշքերն «ի տա-

պանէ սրբոյն», ուր թաղուած կը նկա-
րագրէ ու կը նկատէ միշտ զայն:

2. — Կարծեցեալ տեղափոխութիւնը
կ'անգիտանայ, կ'ըսէք, նաև զայն կա-
տարող զաղիացի Ֆիրիոլ դեսպանը, որ
կը տեղեկագրէ մարտիրոսութիւնն ու թա-
ղումն առ Կղեմէս թիւ. նոյնպէս և անոր
գործակից համարուած Յիսուսեանը: Եթէ
աղոնք այդքան կարեւոր զգացին ու կա-
տարեցին փոխադրութիւնը, ինչպէս կըր-
նային մոռնալ ու չյիշատակել զայն,
մանաւանդ դեսպանն՝ այնպիսի պաշտո-
նական գրութեան մը մէջ: Այսպիսի լռու-
թիւն մը՝ պատմութեան առջև հաւասար է
տեղափոխութեան ժխտմանը:

3. — Չայն կ'անգիտանան, կ'ըսէ
Գերպ. Տէրզ, նաև ժամանակակից և ա-
կանատեսն պատմիչները, որոց այնքան
ցանկալի էր արժանագրին վկային կեանքն
ու մահուն և նահանգներն: Եւստ նշա-
նակալից պարագայ մը և այս. լռութիւն
մը, որ երբորդ և համախումբ բողոք մ'է
աւանդութեան դէմ:

4. — Իսկ փոխադրութեան վկայք են
ժամանակաւ կամ տեղեւու հեռաւոր ան-
ձինք միայն, ինչպէս Նահատակին թոռ-
ները, որ չտեսան իրենց պապը. վասն
զի նոյն ինքն 1703ին առ անդրանիկը
գրած թղթին մէջ կ'իմացնէ թէ տակաւին
զաւակներէն ոչ զոք ամուսնացուցած էր:
Կամ Լազարեանը՝ որ հեռաւոր Զմիւռ-
նիայէն կը գրէր: Կամ Հ. Մատթէոս՝ որ
կը պատմէր նստած ի վենետիկ: Այս
երեքն ալ պատմութեան խստապահանջ
ատենին առջև կը մնան տկար ու խախտ
վկայողներ: Աղոցմէ չեն զանազանուիր
նաև յետնագոյն պատմիչները, որոնք պար-
զապէս կրկնողներ եղան Նախորդաց ըսած-
ներուն, և աւելի ապացոյց մը չտուին:

5. — Հ. Մատթէոս կը պատմէ երեք
հրաշքներ՝ որ կատարուեր են վկային «գե-
րեզմանին» վրայ. և ոչ մի՝ ի Գաղիա

1. 8. Վ. Մաղարեան, Հմտ. կենսագր. ՏԵ. Կոմի-
տաս, 129:

տարուած մարմնոյն վրայ: Կը հետևի՝ որ բնաւ տեղեկութիւն չունէր այդ հեռացուած նշխարաց մասին, ինք որ այդ ժամանակամիջոցին կ'ապրէր և աւելի ծանօթ լինելու էր: Եւ իւր խօսքը՝ թէ « մեծաւ պատուով պահի (ի Գաղիա) մինչև ցայսօր, և որք սերտ հաւատով յայդ ելանեն սըրբազան նշխարաց նորա՝ կատարէ Աստուած զհայցուածս նոցա », շատ անորոշ խօսք մ'է. կէս մը՝ յարասութիւն աւան-

կային՝ անոր մարմինը կը հանուի գերեզմանէն և ի Գաղիա կը տարուի, պէտք էր որ հոն յայտնի լինէր անուամբ, տեղեւ ու յարգանքը: Ընդ հակառակն լոկ տարտամ վկայութիւն մը կայ այդ մասին, և այն ալ արեւելքի մէջ, որ նշխարաց գտնուած քաղաքն իսկ չի գիտեր ստուգապէս: Կրտսերագոյն աւանդութեան կամ ենթադրութեան լիոնն անծանօթ էր Հ. Մատթէոսի՝ 1744ին, և Հ. Չամչեանի

Պաշտօնական մարմին՝ մասնակցող պեղմամբ

դութեան, և կէս մ'ալ հին վկայարանութեանց ծանօթ բանաձևին կրկնութիւնը: Իսկ Հ. Չամչեանի խօսքը՝ թէ Ֆերիոլ՝ վրկային մարմինն « առաջեաց ի Գաղիա, ուր մեծաւ պատուով պահի մինչև ցայսօր », նրկթական օրինակութիւն է Հ. Մատթէոսի, և չունի զատ ու յետնագոյն վկայութեան մ'ոյժը:

6. — Եթէ ի սէր և ի մեծարանք վրկային

1786ին, որոնք պիտի յիշէին անտարակոյս՝ եթէ լսած լինէին այդ անունը:

7. — Եթէ ի լիոն Յիսուսեանց նորնծայարանի եկեղեցւոյ մէջ թաղուած էր մարմինը՝ գտնուելու էր նշան մը վրկային տապանաքարին վրայ, յիշատակագիր մը, աւանդութիւն մը, որ և իցէ նշմար մը: Եթէ կարենայինք հաստատել՝ թէ որ և է հակակրօն յեղափոխութիւն մը հաջուց իւր հալածանքը մինչև Երանկւոյ փոսին մէջ, գէթ աւանդութիւնը պէտք էր վերապրել ու շարունակել յետոյ

անոր յիշատակը նոյն Միաբանութեան մէջ, Այդքան մոռացումն աննորելի և անմեկնելի է, և կը ծառայէ հերքելու համբաւը:

8. — Միսթարեանք՝ որ 1845էն մինչև ց1870 ի Պարսիս ապրիցան Մուրատեան վարժարանին հետ, պէտք էին հետաքրքրուի ու զբաղիլ Տն. Կոմիտասայ խնդրով, ուր ալ գտնուէին անոր նշխարներն ի Գաղիա, և տեղեկութիւն մը, յիշատակ մը, որ և է բան մը փոխադրել ի Ս. Ղազար, ինչպէս տարեր են ժամանակաւ Կոստանդնուպոլսէն անոր փրկոնը, հանդերձէն մաս մը, և զբաւոր յիշատակներ:

9. — Այդ բոլոր ժխտական կասկածներն ու փաստերը կը զօրանան վերջին յայտնութեամբ՝ նոյն ինքն Վկային անդրանիկ (և միակ) գերեզմանին մէջ՝ կմախքի մը, որ ինքնին կը կազմէ դրական ու շօշափողական ապացոյց մը՝ հակառակ կասկածելի փոխադրութեան, և կը յորդորէ զմեզ՝ Տէր Կոմիտասայ նշխարները փնտռել այդ ոսկերաց մէջ, որոց դէմ ոչ մէկ պատմական զօրութիւն չկայ:

10. — Եւ արդարեւ Երանելոյն գերեզմանն « ի Պալաքը » էր՝ ըստ ականատես հեղինակի վկայարանութեան և այլոց ու կենդանի աւանդութեան, և անհիմն է ի Մուլումանասոր թաղման զրոյցը, որ ծագած լինելու է՝ Երանելոյն նոյն եկեղեցւոյն պատկանելէն:

11. — Գտնուած մարմինը չի կրնար վրիպակաւ թաղուած լինել Վկային փոսին մէջ, որովհետեւ այդ գերեզմանն առաջին օրէն կը մեծաբուէր հաւատացեալներէն՝ ըստ բոլոր պատմաց, և չէր կարելի մուռանալ զայն և օտար մը թաղել անոր մէջ:

12. — Գերեզմանին մէջ միակ կմախքի մը դիւր, հակառակ դրացի փոսերու մէջ իրարու վրայ թաղման, նոյնը կը հաստատէ՝ թէ մոռացում կամ շփոթութիւն չէ եղած հոն, ինչպէս հոգի է այլոց մէջ. այլ պահուել է զգուշաւոր ուշադրութեամբ:

13. — Նոր հայագգի նահատակները, ինչպէս և հինքերը, միշտ տապանաբարով մը կ'որոշուէին հասարակ ննջեցեալներէն:

Ըստ Հ. Զաւհանի՝ նաեւ Եր. Կոմիտասայ գերեզմանին վրայ կար ի սկզբանէ անշուք քար մը, որոյ փոխան յետ իրը 49 տարւոյ լաւագոյն մը կը շինեն¹. և տապանագիրը կը շարադրէ Միսթարեաններէն Հ. Մկրտիչ Վ. Անանեանց²: Այս քարն ալ, հինը թէ նորը, չէր կրնար թոյլատրել թաղման շփոթութիւնը:

14. — Անդէպ է ենթադրել՝ թէ Վկային մարմինը հանողները զրին երկրորդ դիակը վաճառ զի օտար մարմնոյ մը ներկայութիւնը Երանելոյն փոսին մէջ՝ օր մը տարակուսի պիտի ենթարկէր փոխադրուած իսկական նշխարաց վաւերականութիւնը: Այսպիսի խակ գործ մը չէին կրնար ընել զԵրանելին յարգողները, եթէ եւրոպացի էին ու զարգացած անձինք:

15. — Բնաւ պէտք իսկ չկար գաղիացի դեպքանին վերագրուած խաբէութեան. վաճառ զի հողի տակ ծածկուած մարմինն ակներեւ բան մը չէր, որպէս զի չզգացնելու համար հանուիլը ցնեացումն անոր, որ անմիջապէս տարուած կ'ըսուի³, հարկ լինէր անոր տեղ ուրիշ մը դնել:

16. — Եւ արդէն գողունի ալ չէր եղած գործը, այլ հաւանութեամբ « պահպանապետին » ըստ Հ. Մատթէոսի: Եւ եթէ թուրք իշխանութեան գործակցութիւնն ունէր, այլ ևս ուսկի՞ց կը վախէր Գաղիոյ հզոր դեսպան մը, որպէս զի այդ կեղծեաց ապաւինէր:

17. — Հայերն ալ շահ չէին կրնար ունենալ՝ յայտնապէս փոխադրուած մարմնոյն տեղ ուրիշ մը դնելու մէջ, այլ հակառակը Վկային սիրողները չպիտի հանդուրժէին օտար մարմին թաղելու հոն ու մեծաբերելու իսկ անոր հակառակորդները կ'ուզէին հարազատ մարմինն ու յիշատակն իսկ ջնջել, թող թէ ուրիշ մը դնել իրը Նահատակին, և կրկնապէս յարգել տալ զԿոմիտաս ի Պոլսի և ի Գաղիա:

1. Պատմ. Գ, 755.

2. Հ. Յաւան, Յուդ. գրկ. 470.

3. Յ. Վ. Մադարեան, 88.

18. — Էթէ ստոյգ լինէր մարմնոց փոխանակութիւնը, Վկային տեղ դրուած պիտի լինէր ուրիշ անգլուխ մարմին մը. վաճառ գի, կըսուի, Երանելոյն գլուխը Յոյներն առած էին, և մարմինն ի տես հասարակաց այնպէս անգլուխ թաղուած էր: Ընդ հակառակն նոր յայտնուած կմախքը գլխանի է. և կեղծողը, որ ի զգուշ ըութիւն ամէն պատահականութեան դէմ՝ պիտի ղնէին օտար զիակը, և գիտէին ու կը տեսնէին ալ՝ թէ հանածնին գլուխ չունի, չէին կարող սյղախի տարրական սխալ մը գործել, որ ի դերե պիտի հանէր իրենց հնարագիտութիւնը:

19. — Փոխադրութեան աւանդութեան մասն է՝ գլխոյն՝ Յունաց տրուիլը, և խախուտ՝ ամբողջութեան պէս՝ անոր մասն ալ: Որովհետեւ նախ՝ անտեղի էր նոր վախճաւնա՞ծ մարմնոյ մը գլուխը բաժնել հեռացնելը: Յետոյ՝ գաղափարի հակասութիւն կայ՝ մարմինը հասարակաց գերեզմանատան մէջ թաղելուն և գլուխը «յեկեղեցի» ղնելուն մէջ. ինչ տիճակ որ ժամանակի սովորութիւնը կու պահանջէ՝ նոյնը պիտի տար և գլխուն: Երբորդ՝ եթէ քնախօսական պահանջ մ'էր եղծանելի և հոտելի մարմինն ի հող ղնելը, որպէս զի դիւրահալ մասերը փոշին, նոյն պահանջը կար և գլխուն համար: Զորբորդ՝ ակա՛նատես վկայարանը, որ մանր կը նկարագրէ թաղումը, կ'անգիտանայ գլխոյն հեռացումը: Եւ վերջապէս նորագիւտ կը մտնեն ալ գլխով է:

20. — Այդ ամէն փաստերուն հետ միասին՝ մեր միտքը կը տանին կը կապեն Երանելոյն գերեզմանին մէջ զըտնուած կմախքին վաւերականութեան դա՛ղափարին հետ՝ նաև անոր հասակը, սեռը, տարիքը և դարաւոր հնութիւնը, ճշդուած բժշկական քննութեամբ, որ կատարելապէս կը համաձայնին Տէր կոմիտասայ անձին հետ: Վկայարանութեան մէջ զահճէն կը կոչուի իբր «ճառասնամեայ». և առ անդրանիկը թղթին մէջ կ'ըսէ, նա՛ հատակուելէն չորս տարի յառաջ, թէ սուկաւին յիսնամեայ չկար. «դեռ ոչ եմ

ժամանեալ յորեկեան թիւն»¹: Իսկ Հ. Մատթէոսէ կը նկարագրուի «երեւելի անձամբ, կատարեալ հասակաւ»: Այս բոլոր հանգամանքները կ'երևին արդարեւ կմախքին վրայ:

21. — Բայց քան զայդ աւելին ալ կայ. Գերպ. Տէրդ ինձ կու տայ ուրիշ շատ սեճ ու շատ թանկագին կոտան մը, ըսելով՝ թէ ստորին ծնօտն ամբողջ առանհերք կը պահէ՝ «բաց ի առջևի երկուցը»: Սովորական դիպուածով մ'արդիւնքը չէ այդ թերին, այլ պատմական ու միանգամայն նախախնամական բան մը. ամենէն հզօր ու շօշափելի ապացոյցը, թէ այդ ծնօտն է նահատակին երջանիկ հոգւոյն քնակարանը, որ ունէր նոյն թերութիւնը, և ստացած էր իւր կենաց վերջին օրերուն: Զայս կը հաստատէ վկանատես վկայարանը, զրելով՝ թէ հայ դահիճներէն Յովհաննէս պատրիարքն «ուժգին եհար ապտակս ընդ երեսս նորա, որ և երկուստամունքն ի բաց ոստեան». և զոր կը կրկնէ Հ. Մատթէոս ևս՝ «ըստ պատմելոյ ոմանք»: Արդարեւ Վկային ու նորա՛գլուտ կմախքին ատամանց մի և նոյն պակասը, մի և նոյն թուով, ու մի և նոյն տեղւոյն վրայ՝ ուր անոնց հասակին մէջ ատամնաթափութիւնը սովորական չէ, հասարակ զուգադիպութեամբ չի մեկնուիր: Այլ զբաւիչ և յուզիչ յայտնութիւն մ'է երկուքին միութեան, որ կնճոտ խնդրոյն վերջին և հատու սուրը կը հանդիսանայ:

22. — Եւ այդ բոլոր ժողովական, հաւանական ու զրական փաստերը կը ստիպեն զիս անգամ մ'ալ կրկնելու անվերապահ և անպայման՝ թէ Տէր կոմիտասայ գերեզմանէն հանուած և ի Ս. Աստուածածին փոխադրուած ոսկերտութիւն՝ նոյն Վկային հարազատ ու խնկելի աճիւնն է առանց երկբայութեան:

23. — Խնդրոյն ամբողջութեան համար՝ կը մնայ լուծել վերջին հարցական կէտ մը. ուսկից և ինչո՞ւ ծագեցաւ ի Գա-

1. Յ. Վ. Մարգարեան 129.

դիւս առաքման զրոյցը, Պատմութիւնը կը պատասխանէ ասոր: Վկային թշնամիները կ'ուզէին անոր մարմինը ծովը ձգել, որպէս զի չմեծարուէր, ըսին մեր վկայաբանութիւնը, Հ. Մատթէո: և ուրիշներ: Զյաջողեցան. սակայն տեսնելով յետոյ մեծարուիլը, կարող էին նաև զաղտնապէս հանել գերեզմանէն ու կորսնցնել: Արդ՝ նահատակին սիրողները դիտամբ հնաբեցին այդ համբաւը, որպէս զի թմբեցնեն հակառակորդները. և անոր անտեղեակ անձինք՝ իբր ճշմարիտ ստին զայն և աւանդեցին. այս ինքն անոնք՝ որ ժամանակաւ կամ տեղեաւ հեռի էին, և դիւրաւ պիտի խաբուէին համբաւէն: Ուր ակահատես պատմիչը գգուշացան այդ կեղծիքը, զոր գուցէ չլսեցին, կամ լսեցին՝ բայց չհաւատացին խառնել իրենց ստոյգ տեղեկութեանց մէջ. ոչ ալ ժխտելով՝ վտանգել անոր ստեղծման նպատակը:

Այս է՝ ըստ իմ խոնարհ տեսութեան՝ ինդրոյն ամբողջ եղելութիւնն ու ճշմարտութիւնը, զոր թոյլ կու տան ինձ նկատել ունեցած պատմական տարբերքս. և որոց գնահատման ու հետևութեանց մէջ կը համարիմ թէ չեմ խաբուած:

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

(Շարունակելի)

ՀԱԿԱՅԻ ԺԱՄԱՅՈՂՈՅՑ ՄԸ

Ժամացոյց մը որ ամենէն մենն է աշխարհիս վրայ գտնուածներէն՝ շինուած է Վիեննայի մէջ Յակոբ Եուվերէքէ: Բարձրութիւնը 3 մեդր է, լայնութիւնը՝ 2, 4րդ կողմ 3 կենդիւար: Կը պարունակէ ուրիշ 18 ժամացոյցներ, 22 շարժուն դէմքեր, 16 զանգակ, 2 թնդանոթ, երաժշտական տուփ մը, ջրացամաքի աշխարհագրունդ մը՝ որ 24 ժամուան մէջ իր առանցքին վրայ ամբողջական շրջան մը կ'ընէ: Բաց աստի՝ կը ցուցնէ նաև արևին ու լուսինի դիրքերն ու շարժումները: Կարծես թէ այս ամէնը բաւական չլլար՝ ամեն ժամը ու կէս ժամերուն՝ ինքնաշարժ չողակտք մը զդեմէ մը կ'անցնի: Յուցահանդէսին երկրորդ օրը Եուվերէք գործակատարի մը հետ համաձայնեցաւ ամէն Պետութեանց մէջ իր հրաշալի ժամացոյցով շրջաններ կատարելու:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՀՈՄԵՐՈՍ

Ո Դ Ի Ս Ա Կ Ա Ն

Գ. ԵՐԳ

(Շար. տեղ. Բազմավէպ էջ 78)

▽

Եւ Տելեմաքն ուշիմ տըլաւ պատասխան. «Ո՛վ Աթայեանց մեծ փառք Նելեան դու Նեստոր, Այո՛ Որեստ շատ լաւ պատժեց Էգիսթոսն, Եւ Աթայեանք պիտ' հռչակեն անոր փառքն Եւ ապագան լըսէ ու զայն պանծացնէ: Իցիւ թէ ինձ ալ դէք տըլած ըլլային Ատանկ կորով ու գորութիւն՝ պատժելու Յանդըգնութիւնը գորոգ՝ լիբբ տարփածուաց, Որ կ'անգոստեն զիս և ինձ դէմ կը նիւթեն Եղեռնաւոր դաւեր. բայց դէք ոչ իմ հօրս Եւ ոչ ինձի չըմանեցին այդպիսի» Երջանկութիւն. արդ պէտք է կրել ամէն բան »:

Պատասխանեց Նեստոր ասպետ Գերենեան. «Որովհետեւ՝ այդ խօսքերովդ դուին ինձ փու աղէտներդ յիշեցուցիր, կը պատմեն թէ անհամար տարփածուներ՝ հակառակ կամքիդ քու տանը մէջ կեցեր՝ կը դարբենն փեզի դէմ բիւր չարիքներ մօրդ համար: Բայց ըսէ ինձ յօժար կամքով զիջար դուին, թէ համօրեն քաղաքացիք կ'ատեն քեզ Հնազանդելով աստուածառաք պատգամի: Բայց ո՞վ գիտէ թէ Ոգիսէս դառնալով Օր մ'հայրենիք գտնուք պիտի չըպատժէ Այն բըռնութեանց համար՝ ըլլայ ինք միայն կամ թէ իր հետ Աթայեցիք համախումբ: Եթէ ուզէր սիրել ըզքեզ Աթենաս Ատուածունհին Ժաւի՝ ինչպէս կը սիրէր Տրովպացաղւոց միշև չըքեղ Ոգիսէսն, Որ մենք Աթենաքս այնքան վիրտեր կըրեցինք, Վասն զի ես ամենեւին չեմ տեսած Որ աստուածներն այնպէս սիրեն յայտնապէս ինչպէս Պալլաս կը պաշտպանէր Ոգիսէսն, Եթէ ուզէր այնպէս ըզքեզ ալ սիրել Եւ ունենալ վըրադ նոյն գութն ու գորով, Անոնք շատ շուտ կը մոռնային հարստիւթն»:

Եւ Տելեմաքն ըզգօն տըլաւ պատասխան. «Ո՛վ ծերունի, ես չեմ կարծիր որ այդ խօսքդ Իրագործուի, չափազանց մեծ բան է այդ »: